

עורך: עמרי אילת

כרך 1, גיליון מס' 1, מאי 2022

חיים, מוות ומה שביניהם: האמונה בגלגול נשמות ותופעת הנוטוק בקרב

הדרוזים בישראל

מהא נאטור¹

תרבויות ומסורות שונות מחזיקות בתפיסות מגוונות, לעיתים סותרות, לגבי מוחלטות המוות. חלקן רואות בו סוף לקיום האנושי בעוד אחרות רואות במוות מעבר לפרק חדש, לחיים חדשים (Stevenson, 1987). ההינדואיזם, הבודהיזם (Head & Cranston, 1967), זרמים ביהדות (לוי, 2016) והדרוזים מאמינים בגלגול נשמות. מבחינת דתות ומסורות אלו, לנשמה ישנו ייעוד מסוים בעולם, בין אם מתוך אמונה בקארמה (Bache, 1991), תיקון הנשמה (ברג, 1986) או צדק אלוהי (Makarim, 1974). מאמר זה עוסק באמונה בגלגול נשמות בקרב הדרוזים תוך הדגשת מרכזיותה והרחבה לגבי מאפייניה והשלכותיה האישיים והקולקטיביים. תחילה אציג סקירה קצרה לגבי האמונה בגלגול נשמות בקרב הדרוזים ובהמשך ארחיב לגבי תופעת הנוטוק, ההיזכרות והדיבור על הגלגול הקודם. מאמר זה מדגיש את הנוטוק כתסריט חברתי-תרבותי מקובל אשר מגלם בתוכו את הזהות הדרוזית ומהווה מנגנון התורם לשימורה ולהגדרת גבולותיה.

האמונה בגלגול נשמות בעדה הדרוזית

הדרוזים מעדיפים לקרוא לעצמם בשם **מוֹחַדֵּן** (מייחדים, موحدون) ולדתם **דין-אלתוחיד** (דת הייחוד, دين التوحيد), משמע ייחוד האל כעיקרון מכונן. הדת הדרוזית הינה דת סודית השמורה בקנאות בין אנשי הדת (סאלח, 1998), ואינה מאפשרת קבלת מצטרפים חדשים או המרת דת (פלאח, 2000). מאפיינים אלה באים

¹ ד"ר מהא נאטור היא מרפאה בעיסוק בתחום הילדים, עובדת בשירותי בריאות כללית. ב-2021 השלימה את הדוקטורט באוניברסיטת חיפה, בפקולטה לחינוך בהנחייתו של פרופ' אביהו שושנה. מחקר הדוקטורט עסק בהיבטים התרפויטיים והנרטיביים של האמונה בגלגול נשמות בקרב הדרוזים בישראל. כיום היא פוסט-דוקטורנטית בחוג לאנתרופולוגיה, אוניברסיטת חיפה, בהנחייתה של ד"ר קרול קדרון. תחומי המחקר שלה משלבים בין עולמות הפסיכולוגיה, אתנו-פסיכולוגיה, דת, תרבות, מטפלים בני מיעוט וטיפול רגיש-תרבותי.

לידי ביטוי בהוראות הדתיות, כגון "שמירת האחים" (حفظ الاخوان) שלפיו על הדרוזי לגלות הזדהות עם בן עדתו הנתון במצוקה ולתמוך בו (דנה, 1998; Makarim, 1974); ואיסור על נישואין מחוץ לעדה. האמונה בגלגול נשמות משותפת למרבית הדרוזים (Littlewood, 2001), חילונים ודתיים כאחד, ומהווה נדבך מרכזי בעיצוב זהותם כפרטים וכקהילה.

על פי עיקרי האמונה הדרוזית, מספר הנשמות קבוע. בעת המוות הנשמה עוברת מיד לגופו של תינוק שנולד באותו הרגע ומתחילה דרכו חיים חדשים תוך שמירה על המגדר ומעבר לישות אנושית בלבד (זהר-אלדין, 2008). הדרוזים מאמינים שהם ממשיכים להיוולד בתור דרוזים (Bennett, 2006). העיקרון אשר עומד מאחורי אמונה זו עבור הדרוזים הוא צדק אלוהי. גלגול הנשמות מקנה לאדם הזדמנות להתנסות במצבי חיים שונים (אל-דביאני, 1967). עיקרון זה מביא לאמונה בקיום מאזני הצדק ביום הדין ויוצר תחושת שוויון ואחוה בין בני העדה (Natour & Hasson, 2001).

תופעת הנוטוק בעדה הדרוזית

נוֹטוֹק (ערבית: نطق, להלן: נוטוק), משמעו הפעולה "לספר" בהקשר של האמונה בגלגול נשמות. משמעות זו ייחודית לדרוזים ומתייחסת לתופעה של היזכרות ודיבור על הגלגול הקודם. בכך הנוטוק יכול להיחשב לניב תרבותי שלא ניתן להבינו מחוץ להקשר החברתי-דתי של הדרוזים (נאטור ושושנה, 2021). הנוטוק מופיע בדרך כלל בתקופת הילדות, סביב גיל שנתיים עד חמש (Dwairy, 2006) ומיוחס לרוב למוות טראגי או פתאומי בגלגול הקודם (Littlewood, 2001). ילדים אשר חווים נוטוק מציגים בדרך כלל מאפיינים ייחודיים, החל מאזכור שמות ואירועים שאינם קשורים לגלגול הנוכחי (Haraldsson, 2012), ביטויי חרדה, פוביה או מצוקה רגשית המיוחסים לאירועי הגלגול הקודם (Haraldsson, 2003; Stevenson, 2000), וכלה בהצגת ידע או כישרונות יוצאי דופן בתחומים שטרם נחשפו אליהם (עראידה, 2015). התגובות של הסביבה שונות ונעות בין הקשבה ועידוד הילד² לספר ואף עזרה בחיפוש משפחתו מהגלגול הקודם, ועד להתעלמות או ניסיון להשתקת הילד (ראו דוגמאות אצל עראידה, 2015; Dwairy, 2006). לעיתים כרוכים סיפורי הנוטוק בקונפליקטים ומורכבויות כגון חשש של ההורים בגלגול הנוכחי שילדם יחיה בשני עולמות (Nigst, 2019), או דחיית הסיפור של הילד על ידי משפחת הגלגול הקודם (Fartacek, 2021). תופעה זו אינה ייחודית לדרוזים, ניתן למצוא דוגמאות לכך בתרבויות אחרות בעולם, כפי שעולה ממחקרים שנערכו באזורים כגון סרי לנקה, הודו, ברזיל ואלסקה (Haraldsson, 2012; Stevenson, 1980).

² מאמר זה נכתב בלשון זכר אך פונה לשני המינים.

נוטוק כנרטיב חברתי-תרבותי

נוטוק בהגדרתו הינו היזכרות ודיבור על הגלגול הקודם, וכזוה הוא נחשב לסיפור, נרטיב. מתוך הדוגמאות השונות בספרות המתעדות סיפורי נוטוק, ניתן לראות כי נרטיב זה אינו נותר בגבולות החוויה האישית, הפרטית, אלא נחשב לנרטיב ששותפים ליצירתו מספר גורמים. כזוה הוא הופך לסיפור חברתי-תרבותי, לעתים אף טרם הפיכתו לנרטיב אישי. ניתן למנות מספר שותפים לבניית הנרטיב של נוטוק. ראשית, הילד עצמו אשר מספק רמזים ראשוניים דרך התנהגות ודיבור. כתגובה לכך המעגל המשפחתי הראשון, לרוב ההורים, מגדירים דברים אלה כנוטוק. אליהם מצטרפים שותפים נוספים, המשפחה המורחבת, השכנים ואנשים אחרים מתוך העדה (Fartacek, 2021).

סיפורי נוטוק הופכים להיות במהרה סיפור קולקטיבי מבחינת השותפים ליצירתו. נרטיב זה משרת מטרות חברתיות-תרבותיות שונות (Bennett, 2006; Littlewood, 2001). מבין אלה חוקרים מצינים לכידות חברתית (Bennett, 2006), הגדרת זהות קולקטיבית (Halabi & Horenczyk, 2019), חיזוק האמונה (פרג', 2006), שמירה על חוקים וכללים חברתיים-דתיים כגון איסור הנישואין מחוץ לעדה ואיסור המרת הדת (Bennett, 1999) ועד לפתרון תעלומות מוות והשלמת סיפורים שנותרו פתוחים (עראידה, 2015). בהמשך תהיה התייחסות לשני סוגי נרטיב- הסיפור הפתור/סגור והסיפור הפתוח.

גלגול נשמות, נוטוק, והשפעתם הפסיכולוגית והחברתית

המחקרים שבחנו את האמונה בגלגול נשמות בעדה הדרוזית בכלל ואת סיפורי הנוטוק בפרט תיארו את השפעותיהם הפסיכולוגיות והחברתיות. לאמונה בגלגול נשמות קיימות השלכות על פרקטיקות חברתיות הנובעות משוליות חשיבות הגוף, כגון ויתור על מצבות והעדר מנהג עלייה לקבר (פרג', 2006). ברמה הפסיכולוגית קיימת התייחסות למספר היבטים חברתיים ואישיים כמו עזרה בהתמודדות עם אבל ואובדן (Littlewood, 2001; Somer et al, 2011), התמודדות הורים עם מצוקות ילדיהם ומתן הסבר מעוגן דתית ותרבותית לקשיי ילדים (Dwairy, 2006).

לצד השפעות אלו, אשר יכולות להוות מוטיבציה לעידוד סיפורי נוטוק, עולים בספרות ממצאים המצביעים על קונפליקטים ביחס לאמונה בגלגול נשמות ותופעת הנוטוק. במחקרה שהתבסס על עבודת שדה בסוריה, ציינה בנט (Bennett, 2006) מורכבות ביחס לאמונה בגלגול נשמות מתוך חשש לפגיעה בתדמית המודרנית וחשש מנבדלות יתר ודחייה של הרוב הלא דרוזי כתוצאה מאמונה זו. אחרים התייחסו לקושי של משפחת המת להתמודד עם הופעת אדם שטוען כי הוא הגלגול של המת (ראו דוגמאות אצל עראידה, 2015; Fartacek, 2021). קושי זה בא לידי ביטוי לדוגמה בחיפוש הוכחות לסיפור הנוטוק תוך קונפליקט בהתמודדות עם ההבדלים בגיל, במראה ובזהות (Bennett, 1999). קונפליקטים אלה אינם נחלתם של בני

משפחת המת בלבד, חוקרים מציינים את הקשיים עמם מתמודדים בני משפחת הגלגול הנוכחי כגון חשש מחיים בין שני עולמות ופחד לאבד את הילד לטובת משפחתו הקודמת (עראידה, 2015 ; Nigst, 2019).

סיפורו של האדם שחוה נטוק: חיים בשני עולמות?

האדם שחוה נטוק הוא אדם שמציג שני סיפורי עצמי לפחות. בסיפורים אלה אותו אדם חי, גדל ומתפתח בחייו העכשוויים, מעצב את הגדרת העצמי, אך בו זמנית הוא מספר סיפור של עצמי אחר, שחי בתקופה אחרת, עם הגדרת עצמי אחרת, זהות אחרת ומעגלים חברתיים אחרים. ניתן לראות דוגמא בולטת לשני סיפורי עצמי בתיאור הציורי שמביא סטימן (Stemman, 2012) של תמונה שצילם בלבנון בה מופיע גבר דרוזי מבוגר עם נערה צעירה בת 11 היושבת לידו וידה מונחת בחיבה על זרועו. נערה זו שנראתה כמו נכדתו, היא הגלגול של אשתו שנהרגה מפגיעת קליע ב-1984, והיתה מורה ואם לחמישה ילדים. האם ניתן להסיק מכך שאותה נערה כיום חיה עם שני סיפורי חיים ושתי הגדרות עצמי? האם שני הסיפורים ממשיכים להתקיים בתוכה גם כאשר הזיכרון של הגלגול הנוכחי מעלים בהדרגה את זיכרונות הגלגול הקודם? מעבר לכך, כיצד התרבות מאפשרת לאנשיה להכיל שני סיפורי חיים בו-זמנית?

במטרה לענות על שאלות אלה ונוספות נערך מחקר פנומנולוגי אשר כלל ראיונות עם שותפים שונים לשיח הנוטוק בעדה הדרוזית בישראל (נאטור ושושנה, 2021). במסגרת המחקר רואיינו בוגרים (מגיל 18 ומעלה) אשר חוו נטוק וסיפוריהם חולקו לפי נטוק פתור: סיפורים בהם האדם הגיע לכדי זיהוי דמותו מהגלגול הקודם ולרוב התאפשרה יצירת קשר עם המשפחה הקודמת; ונטוק פתוח: סיפורים בהם לנאטק (האדם שחוה נטוק) יש סיפור נטוק אך לא היה ניתן לזהות את דמותו מהגלגול הקודם והסיפור נותר פתוח. ממצאי המחקר העלו כי סיפורי הנוטוק מהווים תסריט תרבותי זמין עבור הדרוזים ונחשבים לסיפורים מקובלים. סיפורים אלה עולים בהזדמנויות חברתיות שונות ומאפשרים לבני העדה להרגיש קרבה ושייכות. האדם שחוה נטוק, בעיקר בסיפורים הסגורים, הופך להיות טיפוס סימבולי (Grathoff, 1970) וסיפורו הופך להיות נרטיב קולקטיבי המשרת את מטרות הקבוצה (Natoor & Shoshana, 2021).

לסיפורים הסגורים ישנה ביוגרפיה או "קריירת חיים" אופיינית, כך שהסיפור לרוב מתחיל בהזכרות ודיבור על הגלגול הקודם בילדות. ההזכרות מלווה פעמים רבות במצוקה ורצון לפגוש את משפחת הגלגול הקודם, הקלה לאחר המפגש ודעיכה של הזיכרונות עם הזמן. הבגרות מתאפיינת בעיקר במיקוד בהווה תוך שמירה על קשרים חברתיים והשתתפות באירועים משמעותיים כגון חתונות ולוויות. הסיפורים הפתוחים כוללים גם הם הזכרות בילדות אך מאחר ולא התאפשר לאדם לזהות ולפגוש את משפחתו הקודמת, הם טומנים בחובם סימני שאלה ותהיות לגבי הגלגול הקודם. עם זאת, הם אינם סיפורים שגורמים למצוקה או פגיעה ברווחה האישית היות והם עדיין תואמים את נרטיב העל (Hammack & Toolis, 2015) הדרוזי של גלגול הנשמות הגורס כי הנשמות ממשיכות להתגלגל בתוך העדה, תוך שמירה על המגדר ומעבר

לישות אנושית בלבד. התאמה זו מאפשרת לאדם ולחברה לקבל את הסיפור הפתוח ללא ציפייה או הכרח לסגור אותו כדי לחיות עמו בשלום. סיפור זה נשזר בזהותו של הנאטק ומחזק עבורו את שייכותו לעדה הדרוזית.

לסיכום, האמונה בגלגול נשמות נחשבת עבור מרבית הדרוזים להנחת יסוד ועובדת חיים שאין עליה עוררין. לאמונה זו השלכות על הפרט ועל הקולקטיב וידוע על קיומה במספר מרחבים ובתקופות שונות. העיסוק בתופעת הנוטוק, אשר נקשרת לאמונה זו, מהווה מרכיב דינמי של לכידות בעדה הדרוזית המגדיר זהות קולקטיבית ואישית באמצעות שזירת הנרטיבים הפרטיים לנרטיב חברתי כולל המשמר ומחזק את נרטיב העל הדתי שקדם לו. הנוטוק הינו תופעה מרתקת מבחינה פסיכולוגית ותרבותית אשר זוכה בשנים האחרונות לעניין מחקרי-אקדמי המניב תובנות מעניינות ומעורר שאלות רבות הראויות להמשך התייחסות מחקרית רגישת תרבות.

כל הזכויות שמורות למרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל-אביב. ניתן לעשות שימוש לא מסחרי בתכנים תוך ציון שמו של הכותב ומרכז משה דיין באוניברסיטת תל-אביב, בתוספת סימוכין וקישור למקור באתר של מרכז משה דיין, <https://dayan.org/he>.

רשימת מקורות

מקורות בערבית (עם תרגום עוקב של המקור לעברית):

- الذبياني. (1967). **التقصص**. لبنان : مطابع بيبيلوس.
אל-דביאני, (1967). **גלגול נשמות**. לבנון : ביבלוס.
زهر الدين نايف. (2008). **الحياة بعد الموت : حقيقة ام خيال؟**. لبنان : رياض الريس للكتب والنشر.
זהר-אלדין, נ' (2008). **החיים לאחר המוות: אמת או דמיון?**. לבנון : ריאד אל רייס.

מקורות בעברית:

- ברג, ש.פ' (1986). **גלגולי נשמות**. ירושלים : המכון לחקר הקבלה.
דנה, נ' (1998). **הדרוזים**. רמת גן : אוניברסיטת בר-אילן.
לוין, ד'. (2016). **סודות הגלגול בקבלה ובפסיכולוגיה הטרנספרסונלית: תורות הנפש, תורות הגלגול, תורות הקארמה ותיקון הנשמה**. גוונים הוצאה לאור.
נאטור, מ' ושושנה, א' (2021). בין הקליני לחברתי: האמונה בגלגול נשמות בקרב הדרוזים בישראל. בתוך איזיקוביץ' ר' ושושנה, א' (עורכים). **מפגש לעבודה סוציאלית-חינוכית**, 43-64.
סאלח, ש' (1998). עיקרי האמונה הדרוזית. בתוך דנה, נ' (עורך). **הדרוזים**. רמת גן : אוניברסיטת בר-אילן.
עראידה, נ' (2015). **דרכי התמודדות של מערכת החינוך עם ילדים דרוזים שחווים תופעת "אלנטק"- זיכרון גלגול קודם**. עבודת גמר סמינריונית מוגשת כחלק מהחובות לתואר M.ED, מכללת אורנים, החוג לחינוך והוראה של תלמידים בהדרה.

פלאח, ס' (2000). **הדרוזים במזרח התיכון**. ירושלים: משרד הביטחון.
 פרג', ר' (2006). **גלגול נשמות: ניתוח מעמיק של נושא גלגול הנשמות בתרבויות ובדתות השונות, תוך מתן דגש על מקרי מבחן בקהילה הדרוזית**. מעלות תרשיחא: א.ר.ח ספרים ומחשבים.

מקורות באנגלית:

- Bache, C. M. (1991). *Lifecycles: Reincarnation and the web of life*. New-York: Paragon House.
- Bennett, M. A. (1999). *Reincarnation, marriage, and memory: Negotiating sectarian identity among the Druze of Syria*. A dissertation submitted to the faculty of the department of anthropology in partial fulfillment of the requirements for the degree of doctor of philosophy in the graduate college, the University of Arizona.
- Bennett, A. (2006). Reincarnation, sect unity, and identity among the Druze. *Ethnology*, 45, 87-104.
- Dwairy, M. (2006). The psychosocial function of reincarnation among Druze in Israel. *Culture, Medicine and Psychiatry*, 30, 29-53.
- Fartacek, G. (2021). Ethnographic Insights: Narratives Dealing with Previous Life Memories Among the Druze. In G. Fartacek (Eds.), *Druze Reincarnation Narratives- Previous Life Memories, Discourses, and the Construction of Identities* (pp. 15-71). Peter Lang.
- Grathoff, R. (1970). *The structure of social inconsistencies*. Nijhoff.
- Halabi, R., & Horenczyk, G. (2019). Reincarnation beliefs among Israeli Druze and the construction of a hard-primordial identity. *Death Studies*, 44(1), 1-10.
- Hammack, P. L., & Toolis, E. E. (2015). Putting the social into personal identity: The master narrative as root metaphor for psychological and developmental science. *Human Development*, 58(6), 350-364.
- Haraldsson, E. (2003). Children who speak of past-life experiences: Is there a psychological explanation?. *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 76, 55-67.
- Haraldsson, E. (2012). Cases of the reincarnation type and the mind-brain relationship. In *Exploring frontiers of the mind-brain relationship* (pp. 215-231). New-York: Springer.
- Head, J. & Cranston, S. L. (1967). *Reincarnation in world thought*. New York: Julian Press.
- Littlewood, R. (2001). Social institutions and psychological explanations: Druze reincarnation as a therapeutic resource. *British Journal of Medical Psychology*, 74, 213-222.
- Makarim, S.N. (1974). *The Druze faith*. New-York: Caravan Books.
- Natoor, M., & Shoshana, A. (2021). The Phenomenology of 'Solved' Reincarnation Stories Among Druze in Israel: Private Self, Symbolic Type and Daily Life. *Culture, Medicine, and Psychiatry*, 1-18.
- Natour, S., & Hasson, A. (2001). *The Druze*. Israel: Asia Publications.
- Nigst, L. (2019). "Entering a gigantic maze": The ambivalent presence of previous-life memories in Druze discourse. *Social Compass*, 66(2), 273-288.

- Somer, E., Klein-Sela, C., & Or-Chen, k. (2011). Beliefs in reincarnation and the power of fate and their association with emotional outcomes among bereaved parents of fallen soldiers. *Journal of Loss and Trauma, 16*, 459-475.
- Stemman, R. (2012). [*The big book of reincarnation: Examining the evidence that we have all lived before*](#). Excerpt from Chapter 20: "Best Evidence for Rebirth", 1-2. San-Antonio: Hierophant Publishing.
- Stevenson, I. (1980). *Twenty cases suggestive of reincarnation*. University of Virginia Press.
- Stevenson, I. (1987). *Children who remember previous lives*. Charlottesville: University Press of Virginia.
- Stevenson, I. (2000). The phenomenon of claimed memories of previous lives: Possible interpretations and importance. *Medical Hypotheses, 54*, 652-659.